

PROF. ZEKİ VELİDİ TOGAN, HÂTİRALAR

İSTANBUL, 1969, 643 Sf.

Seksen yaşını geçmiş olmasına rağmen, hâlâ zinde, hâfızası eskisi gibi kuvvetli ve ilmi çalışmalarına aynı hızla devam eden Prof. Z. Velidî Bey, "Hâtıralar" ını yayımlayarak, bize kıymetli bir eser kazandırmış oldu. Umumî Türk Tarihi sahasında, dünya ilim çevrelerince kıymeti takdir olunan Zeki Velidî Hocanın, vatan ve milliyetçilik sevgisiyle beslenen siyâsî ve askerî mücadele hayatını da ortaya koyan eser, birçok yönlerden istifade edilecek kıymetli bir kaynaktır. Meselâ, Orta Asya, Kırım, Kazan ve Azerbaycan Türk ve Müslümanlarının içtimaî bünye, gelenek ve kültürleri ve tarihleri hakkında geniş bilgiler ediniyoruz. Sosyolojik ve etnografik malûmat çok zengindir. Komünizmin mahiyeti, Lenin'in taktikleri, Sovyet emperyalizmi hakkında çok canlı, ibretli hâdiseler naklediyor. Eserin kıymeti yabancı çevrelerce de çabucak keşfedilmiş. Çünkü, Troçki, hâtıralarında Zeki Velidî'den de bahsediyormuş. Bu hususu kitaptan takip edelim : "Prof. Meijer Trotski'nin arşivinin kendi ellerine geçen kısımlarını neşr edeceğimiz. "Trotski'nin evrakı" Amsterdam "Milletlerarası İçtimaî Tarih Enstitüsü" tarafından ele geçirilmiş, şimdi cild cild yayımlanıyor. Bu Enstitünün o zaman müdürü olan Prof. Postomus 1951 de İstanbul'da toplanan Müsteşrikler Kongresine başkanlık ettiğimde bana gelerek "Trotski'nin evrakı arasında sizden bahseden vesikalar var, bunları neşredeceğiz, acaba siz de hâtıralarınızı yazmaz mısınız, yazarsanız Brill Şirketi bunları memnuniyetle yayınlardı" demişti. İşte, Trotski'nin hâtıralarında benimle ilgili evrakın bulunması, benim hatıralarımın da Postomus'un istediği gibi Brill Şirketi tarafından yayınlamasına sebep oldu" (sf. 296 - 97).

Başkirdistan'da Soklı - Kay uruğuna mensup bultnan Zeki Velidî Togan, o devre göre çok münevver bir aile içinde yetişmiştir. Annesi Farsçayı çok iyi bilmektedir. Nakşibendî tarikatına mensup mollalarla ünsiyeti bulunan babası da arapça ve farsçayı iyice bilmektedir. Bu sebeple 6-7 yaşında farsça, arapça ve rusça dillerinde hayli ilerlemiştir. Dayısı ve babası, medreselerde mollalık etmektedirler (sf. 2 - 18).

Nakşibendî tarikatine mensup, Mollagül isimli, aile dostları bir derişin çok tesirinde kalmış. Bu hususu şöyle naklediyor : "Annem bu derişin türkçe ve farsça okuduğu şiirlerini ezberler, bazılarını yazar ve bana ezberletirdi. Bunlar hep dinî, ahlâkî şiirlerdi. 12. yüzyılın büyük Türk

sûfisi Ahmed Yesevî'den naklettiği sufiyane şiirler heyecan verici idi. Meselâ :

*Yolumu bulmuş erenlerden yolunun ne olduğunu sorsam, Onların di-
zine başımı koyup yüzümü sürsem olmaz mı? Yüksek dağların tepesine
çıkıp çiltten (zahid) olsam, Bulutlara karışarak yere sonsuz yağmurlar
yağdırsam, Kurumakta olan ağaçları diriltip bostanlar vücuda getirsem
olmaz mı? Şunkar kuşu olarak bulutlara değdikten sonra, inip canavarları
avlasam, Avcı olsam, serçe kuşlarına katılıp, Allah'ın adını doksan bin
kere söylesem, Bülbüllere katılarak sağa sola uçsam olmaz mı?*

Hiç unutmam, Mollagul bir bayram günü bizde idi. Peygambere ait bir hikâyeyi daha evvelce bizlere ve halka (o yahut babam) anlatmış olsalar gerek. Herhalde herkes bunu biliyordu. Hikâyenin mazmunu şu : Peygamber, bir bayramda süslü develere binerek gelen zengin çocuklarını görüp "kâşki benim de devem olsa" diye ağlayan bir fakir yetim çocuğu sevindirmek için kendisini deve yapmış, omuzuna alarak topluluk içinde hoplayıp dolaşmış. Ebu Bekir, "bu iş size yakışmaz" deyince, Peygamber, "O halde çocuk, altındaki deveyi satın alıp serbest bırak" demiş. Ebu Bekir, çocuğa altı ceviz vererek Peygamberi serbest bırakmış. Mollagul de cami yanında toplanan cemaat yanında beni omuzuna alıp manzum hikâyeyi şarkı olarak söylemiş, bana da babam altı ceviz vererek, deve vazifesini gören Mollagul'u serbest bıraktırmıştı. Şems Tebrizî'ye nisbet edilen bu türkçe şiiri babam bana okuyup :

*Bilse idi ol sabî, ol tevbenin yükünü
On sekiz min âlemni berse de bermes idi ya*

mısramı coşmuş bir halde belki on defa tekrarlamıştı. Bu bir küçük tiyatro parçası gibi idi. "O çocuk, altındaki adamın kim olduğunu bir sabi olduğundan bilemedi, bilseydi tekmil dünya ve kâinatı bile verseler satmazdı" mânasındaki bu söz beni de ağlatmıştı" (sf. 13 - 15).

Böyle bir muhitte yetişen Zeki Velidî, sonraki yıllarda dinî fikir ve akidelerinde sarsıntıya uğrayacaktır : "Kâinatın muhtelif şekiller alarak, şuurlu ve müdebbir bir varlık tarafından vaz'edilen tabîî kanunlarla idare edilmekte olduğunu inkâr edenlerin yazıları hiç bir vakit beni tatmin etmedi. Allah ve din, beşeriyet üzerinde hâkim bir gerçektir", demesine rağmen, felsefe hocası Davidov'un getirdiği, Bolşevik ve Menşevik diye ikiye ayrılan Sosyal - Demokrat Partisinin neşriyatı ve Allah'ı ve dini tamamiyle inkâr eden müteaddit eserler, imanını hayli sarsmıştı. Hem in-

sanlık için müşterek bir din düşünmek, hem de Şamanizmi bir millî din olarak kabul etmenin mümkün olup olmadığını düşünmek gibi tenakuzlara düşüyordu. Bundan başka, “bu iptidai akidenin, Türk milleti gibi milyonları bulan geniş kitleyi ve münevverlerini çeken tarafı yoktu. Muntazam bir dinî sistem şeklini alamamıştı” diyerek, bunun mümkün olmayacağını kendisi söylüyordu. Sonunda gene İslâmiyette karar kıldı (s. 78 - 102).

1909 - 1910 kışında Kazan’da, Kasîmiye medresesine Türk tarihi ve Arap edebiyatı tarihi muallimliğine tâyin edildi. Münevver bir Rus ailesinin yanında kalıyor ve kütüphanelerindeki Rus klâsiklerinden faydalanıyordu. Medrese derslerine yeni bir ruh ve canlılık getişmişti. Bunu şöyle anlatır : “Bu medresede benden evvel ne Türk tarihi, ne de Arap edebiyatı bir ders olarak okutulmuştu. Fakat getirdiğim bu yenilikten herkes memnundu. Epeyi talebem vardı ve bunlar da yalnız tahsillerinden değil, bana yardım etmekten hoşlanırlardı. Talebeden birisi kendi köyünden Timur - oğulları zamanında yaşayan Semerkand’lı Türkmen beği Devletşah’ın farsça, “şairler tezkiresi” nin, müellifin hayatına yakın zamanda yazılan pek güzel bir nüshasını getirip hediye etti. Astarhan’da İbn Qutaybe’nin arapça ve burada Devletşah’ın farsça eserlerini bulmak bana memleketimizde İslâm, bilhassa Ortaasya medeniyeti eserlerinin aranırca bulunacağını hatırlattı, ve bende yazma eserleri aramak düşüncesini uyandırdı ki, bu da sonradan beni bu yola sürüp götürmüştür. Zaten Tatar âlimi Şihabeddin Mercanî ile Kazan’da yaşayan Alman müsteşriki Gottwald, geçen asır bu muhitte birkaç mühim eser bulmuşlardı. Ben talebelerime, bu gibi eserleri köylerde görürlerse bana haber vermelerini tavsiye ettim ve Kasimiye’de dört sene süren muallimliğim esnasında epeyi eserlerden haber aldım veya onları, gidip veya getirtip gördüm.

Müsteşrik Ch. Fraehn, daha 1840 da İslâm ülkelerinde aranmaları gereken İslâm kültür tarihi kaynaklarını sayıp bir eser neşretmişti. Bu da bana rehber oldu” (sf. 77).

Leon Cahun’un ve İngiliz âlimi Henry Howarh’tın, Türk ve Moğol tarihine ait eserlerini rusçalarından okuyarak yolunu iyice seçiyor. Prof. Katanov’un yardımı ile Londra ve Leiden’den tarihî eserler getiriyor. Londra’dan meşhur Luzaq’tan farsça Mirhond ve Hondemir tarihlerini ve Babur Mirza hatıratının faksimile edilmiş nüshasını getiriyor. Bir yandan da Rus lise müfredatına göre imtihan vermek için hazırlanıyor. Rus münevverleri ile tanışıyor. Kendisi için yeni bir âlem olan Rus tiyatrolarına sık sık gidiyor, operada ilk defa “Kral Lir”i dinliyor (s. 76).

Pek az bildiği fransızcasını ilerletme, ingilizceyi de öğrenme ihtiyacı duyuyor. Almanyaca'ya başlıyor : "Bu sene ben almanca muallimim Rkditski'nin almanca'yı arapçadan, yahut farsça ve türkçeden almanca'ya tercüme edilen eserleri, hikâyeleri karşılaştırmak oluyla öğrenmenin çok faydalı olacağını söylemesi üzerine rusçayı öğrenmekte de tutmuş olduğum bu usulü takip edecek oldum. Prof. Katanov da bana bu usulün faydalı olacağını söyledi ve türkolog Radloff'un "Türk kabilelerinin halk edebiyatı nünuneleri" ni ve "Kutadgu Bilig" kitabını ele almamı tavsiye etti. Bu beni doğrudan doğruya Türk kabileleri destanları ile meşgul olmaya sevketti. Aynı zamanda Prof. Pozdneyev'in "Moğol kabileleri halk edebiyatları nünuneleri" kitabını da tetkik ettim. Bu da öğrenmelerimi yalnız Türk değil, Moğol kavimleri üzerine de teşmil etmeme sebep oldu. Bu mesai neticesinde "Türk kavimlerinde dört mısralı halk şarkıları" mevzuuna dair ilk ilmî eserim vücuda geldi. Bir sene sonra bu araştırmalarımın neticelerini "Şura" mecmuasında neşrettim. Prof. Katanov, benim bu mesaimden çok çok memnun kalmıştı" (sf. 77-8).

1911 yılında "Türk Tarihi" isimli bir eser meydana getiriyor. Kitabı, Kazanlı İdrisov isimli kitapçı basacaktı. "Türk Tarihi" ismini beğenmiyor ve "Tatar Tarihi" olmasını istiyordu. Bu dar kabile şuurunun neticesinde kitap "Türk ve Tatar Tarihi" olarak çıktı. 1911 yılında "Yulduz" gazetesinde Alimcan İbrahimov, kitabı, millî kültüre yapılan en mühim ilâve olarak görüyor, methediyordu (sf. 103 - 105).

"Eserimi Türkiye'de Yusuf Akçura "Türk Yurdu" mecmuasında, Kırım'da İsmail Gaspıralı "Tercüman" gazetesinde, Kazan'da Prof. Katanov ile müsteşrik Yemelyanov Rus ilmî mecmualarında takdirle karşıladılar. Almanya'da müsteşrik Martin Hartmann, Macaristan'da Profesör Vambery, Orenburg'da münteşir "Vakit" gazetesi idaresi vasıtasıyla beni çok teşvik eden takdir mektupları yazdılar. Eserimin takdir nişânesi olarak "Kazan Üniversitesinin Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti", beni Merasimde Üniversite profedörlerinden Xarlampoviç beni çok teşvik eden sözler söyledi. Eseri nümune ittihaz ederek İstanbul'da Rıdvan Nafiz, Xoqand'da Yusufcan Hacı Ağalikoğlu, Türk tarihine ait eserler yazdılar. Azerbaycan'da Hüseyinzade Ali Bey, Orenburg'da Rızaeddin Fahreddin, İstanbul'da Köprülü Fuat Bey yazılarında "Türk müverrihi" diye kendisinden takdirle bahsettiler (sf. 107).

1912 yılında, kendisini daima desteklemiş olan Prof. Katanov, ellinci doğum yılı münasebetiyle esinde bir ziyafet vermişti. Yenilip, içildik-

ten sonra, herkes giderken, profesör, Zeki Velidi'ye gitmemesini, kalmasını söylüyor ve yalnız kaldıklarında şöyle diyor : "Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm, yoluna şimdiye kadar üç kişi, Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben (Katanov) intisap etmiştik, biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi verdik, ben Şaman'likten ayrılıp hıristiyan oldum onlara hizmet ediyorum. Dorji ile Çokan 35 yaşlarına gelmeden votka'dan öldüler. Çünkü, Rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka bir şey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun, bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde de yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrük olmalısın." Katanov, bunları söylerken votka'sını durmadan içiyor ve ağlıyordu (sf. 106).

Türkistan'da ilmî seyahatê çıkıyor (sf. 116-132). Bir çok ilmî neticelerle dönüyor. Petersburg'da müsteşrikler çevresinde ilmî çalışmalarına devam ediyor (sf. 132-4).

1916 yılında hâdiselerin zoru ile siyâsî hayata atılıyor. Rusya bir kazan gibi kaynamaktadır. Sosyalizm Rusya'yı parçalamak için uğraşırken, türlü etnik unsurlar Rus boyunduruğundan kurtulmak için gayret göstermektedirler. Kendisi Başkurt Türk'lerinden olduğu halde, bütün Türk ve Müslümanlar için kurtuluşu, hiç olmazsa muhtariyeti düşünmektedir. Türkleri faaliyete geçirerek kongreler topluyor, millî şuuru uyandırmaya çalışıyor, iç ve dış düşmanlarla uğraşiyor. Bir ara Sosyal İhtilâlcî Partisine giriyor. Sırf milletine ve memleketine hizmet olsun diye bunu yapıyor. Dine düşman olan Sultan Galiyev gibi Marxist değildir.

Başkırdistan hükümet reisi ve harbiye nazırı oluyor. Enver Paşa ile birlikte millî mücadeleye katılıyor. Ruslar kendilerine "burjuva milliyetçisi" diyor. Basmacı (çeteci) hareketlerini idare ediyor. Lenin, Stalin'le uzun konuşma ve mücadeleleri oluyor. Troçki, Zinovyev ve Krenski ile uzun konuşmaları oluyor. Uzun savaşlar sonunda Rus emperyalizmine mağlûp oluyorlar ve kaçarak 1925 yılında İstanbul'a geliyor. 1930 yılında Viyana Üniversitesi'ne giriyor, 1935 te doktorasını verip, Bonn Üniversitesine İslâm İlimleri fahri profesörlüğüne getiriliyor.

Bugün İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Uumumî Türk Tarihi Kürsüsü Profesörüdür.

Son yüzyılın Orta Asya kültür ve siyaset tarihine ait çok dolgun ve doyulmaz bir eseri Türk kültür âlemine kazandıran muhterem profesöre

minnet ve teşekkürlerimizi arz ederken, hazır durumda olan "Cengiz Han" isimli eserini de Türk ve ilim dünyasına kazandırmasını kendilerinden bilhassa rica ederiz.

RUMELİ'DEN TÜRK GÖÇLERİ

EMIGRATIONS TURQUES DES BALKANS

BELGELER - DOCUMENTS

— II —

96

Hazırlayan Bilâl N. Şimşir, Ankara, 1970, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 35, Seri: III, sayı: A 10, sf. CLXXXII + 832.

Rumeli'den Türk Göçleri'nin birinci cildi, 1877-78 hâdiselerini, Türk-Rus savaşlarını, Türk'lerin göçlerini geniş şekilde, vesikalarla ele alarak, 1968 Ağustosunda yayımlanmıştı. Şimdi tanıtmağa çalışacağımız ikinci cilt, 1879 yılına aittir. 1880-85 yıllarını ele alan üçüncü cildin de yakında neşredileceğini, kıymetli araştırmacı Bilâl N. Şimşir Bey, ikinci cildin önsözünde belirtmektedir.

Eser şu kısımlardan ibarettir :

- 1 — Önsöz IX-XXVII,
- 2 — Giriş XXIX - VLXXXII,
- 3 — Belgelerin Listesi ve Özellikleri (Türkçe) 3-106
- 4 — Belgeler (İngilizce ve Fransızca) 109-763

Vesikalar, birçok araştırmacıyı kendi sahası bakımından ilgilendirecek kadar zengindir. Bir kitabiyatın, bir kitap tanıtma yazısının, bu vesikaları kâfi derecede bile ele almasına imkân yoktur. Sadece yakın tarihimize ışık tutan, Türk-Rus mücadelelerinin mahiyetini açıklayan eserden birkaç dikkat çekici vesika sunacağız. Bu hususta merak sahibi olanlara, eseri okumalarını hararetle salık veririz.

Araştırmacı, önsözde hangi arşiv vesikalarından faydalandığını, eksiklerini ve İngilizce ve Fransızcalarında "Rumeli" kelimesi yerine, "Balkans" kelimesini kullanımının sebebini açıklıyor. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere, vesikalar, "Türk, Fransız ve İngiliz kaynaklarından" derlenmiştir. Burada da birinci ciltteki metod aynen izlenmiştir. Belgeler, kronolojik ola-

rak sıralanmış, bunların türkçe özetleri verilmiş, her belgenin kimden kime yazıldığı, hangi kaynaktan alındığı v.s. belirtilmiştir.” (sf. XV - XXV).

Bulgar'lara ilk defa millî şuuru, tarih şuurunu Paisiy Hilendarski adındaki bir Bulgar keşişi, 1762 yılında yazdığı *Slav Bulgarların Tarihi* isimli eseriyle vermişti. Kitabının önsözünde Paisiy Bulgarlara şöyle seslenmişti:

“Bulgarlar, kendi soyunu ve dilini öğren. Vatanını sev, milletinin geçmişini öğrenmeğe çalış... Diğer milletler, kendi tarihlerini biliyor ve öğreniyorlar. Onlar, kendi tarihlerini pek sevdikleri kendi ana dillerinde yazıp okuyorlar. Yunanlılar, Sırlar bizi hakir görüp bizimle eğleniyorlar; bizi hükümdarsız, patriksiz, azizsiz, tarihsiz sayıyorlar. İşte bunun için bu tarihi yazmağa uğraştım... Ben, öyle şaşkın Bulgarlar tanırım ki, kendi soylarını bilmezler ve tanımazlar. Ancak rumca okuyup yazarlar ve kendilerine Bulgar denmesinden utanırlar...” Bulgarların millî uyanışı Paisiy ile başlar. Bu uyanışa Bulgar yazarları “yeniden doğuş” (Vivrajdeniye) derler (sf. XXXII). Türklüğün de “yeniden doğuş” unu bekleyerek, diğer bahis ve vesikalara geçelim.

XXXIV-CLX inci sayfalarda, Panslavizmin doğuşu ve mahiyeti hakkında öğretici tarihî bilgi verilmektedir. Kültür faaliyetinden, çete harekâtına ve milletlerarası siyaset sahnelerindeki yankısına kadar, bu Panslavist cereyanı her Türk münevveri, Türkiye'nin bekası bakımından, bilmeli ve öğrenmelidir.

Rumeli Türk Göçmenleri Temsilcilerinin, Doğu Rumeli Avrupa Komisyonu Başkanına gönderdiği 218 mühürlü dilekçede, “Rumeli Türk halkının Bulgarlardan gördükleri ve tarihte eşine rastlanmayan zulümler ve haksızlıklar” anlatılmaktadır (sf. 3-5 ve sf. 30, 41, 48, 49).

“Rus idaresinin Türk tapularını tanınaması” üzerine, Sofya Türk Göçmenlerinden İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'a dilekçe gönderilmiştir (sf. 21).

“Doğu Rumeli Jimnastik Cemiyetleri'nin seferber edilmeleri ve Türk halkının Bulgarlar tarafından yerlerinden kovulmaları konularında De Giers'e yazılan yarı resmî mektubun İngiltere Hükümetince tasvip edilmesi.” (sf. 22).

“Edirne'de bekleyen 28.000 Türk göçmeninin Doğu Rumeli'ye dönmelerine Rusların müsaade etmemeleri.” (sf. 27).

“Sırların Niş Müslümanlarını kovup onların mallarına konmak istemeleri. Mallarını satabildikleri takdirde bütün Niş Müslümanlarının göç

etmek niyetinde olmaları. Niş Müslümanlarına savaş esirleri gibi muamele edilmesi." (sf. 28).

"Adapazarı Hristiyanlarından bir heyetin İngiliz Büyükelçisini ziyaret etmesi; İstanbul Hükümetinin bu kazaya 40.000 Çerkes göçmeni yerleştirdiğini, bunların aşâyışı bozduklarını anlatması ve buna karşı tedbir alınmasını istemesi." (sf. 33).

"Babiâli'nin 4000 ile Rumeli göçmenini Muş'a göndereceği yolundaki söylentiler üzerine Ermeni Patriğinin İngiliz Büyükelçisine şikâyetinde bulunması." (sf. 34).

Kısacası her bir ibret verici, ders verici vesikalarla dolu eserin yazarını tebrik eder, üçüncü cildin de biran önce çıkmasını bekleriz.

Dr. Mehmet ERÖZ
